

UDK: 82-91

Saodat KODIROVA,
Navoiy davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: saodat.abduraximovna@gmail.com

NamDU professori, DSc B.Ja'farov taqrizi asosida

STRUCTURAL ANALYSIS OF UZBEK AND TAJIK FOLK PROVERBS ON UPBRINGING THEMES

Annotation

This article shows that, despite certain similarities, there are some structural differences in Uzbek and Tajik folk proverbs, and that these differences are often related to the phonetic, morphological and syntactic features of the two languages. Since the Uzbek language belongs to the Turkic language family, and the Tajik language belongs to the Iranian language family, there are differences in their sound systems. This is reflected in the tone and rhythm of the proverbs, lexical and morphological differences are observed, and although there are many similar words in the general lexical wealth, the use of some words in the proverbs and the ways of word formation differ.

Key words: Structure, syntactic, elliptical construction, component, paremiology, syntactic feature, proverb, saying, comparative analysis, grammatical construction.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКИХ И ТАДЖИКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ НА ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕМЫ

Аннотация

В данной статье показано, что, несмотря на определенные сходства, существуют некоторые структурные различия в узбекских и таджикских народных пословицах, и что эти различия часто связаны с фонетическими, морфологическими и синтаксическими особенностями двух языков. Поскольку узбекский язык принадлежит к тюркской языковой семье, а таджикский – к иранской, существуют различия в их звуковых системах. Это отражается в тоне и ритме пословиц, наблюдаются лексические и морфологические различия, и хотя в общем лексическом богатстве много похожих слов, использование некоторых слов в пословицах и способы словообразования различаются.

Ключевые слова: Структура, синтаксис, эллиптическая конструкция, компонент, паремология, синтаксический признак, пословица, поговорка, сопоставительный анализ, грамматическая конструкция.

TARBIYAVIY MAVZUDAGI O‘ZBEK VA TOJIK XALQ MAQOLLARINING STRUKTUR TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada ma'lum o'xshashliklarga qaramay, o'zbek va tojik xalq maqollarida ma'lum darajada struktur farqlarning uchrashi, bu farqlar ko'pincha ikki tilning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan bog'liq ekanligi, o'zbek tili turkiy tillar oilasiga, tojik tili esa eron tillari oilasiga mansub bo'lgani sababli, ularning tovush tizimida farqlar mavjudligi aks etgan. Bu esa maqollarning ohangi va ritmida o'z aksini topishi, leksik va morfologik farqlar kuzatilishi, garchi umumiy leksik boylikda o'xshash so'zlar ko'p bo'lsa-da, maqollarda ba'zi so'zlarning ishlatilishi va so'z yasaliş yo'llari farq qilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlari: Struktura, sintaktik, elliptik konstruksiya, komponent, paremiologiya, sintaktik xususiyat, maqol, matal, qiyosiy tahlil, grammatik qurilish.

Kirish. Xalq og'zaki ijodining bebaho durdonalaridan biri bo'lgan maqollar asrlar davomida xalqning donishmandligi, hayot tajribasi va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etib keladi. Ayniqsa, tarbiya masalasi bilan bog'liq maqollar har bir millatning kelajagini belgilaydigan eng muhim omillardan sanaladi. O'zbek va tojik xalqlarining ko'p asrlar tarixiy yaqinligi va madaniy aloqalari ularning og'zaki ijodida, xususan, maqollarida o'z aksini topgan. Bu maqollar o'xshash mazmun va falsafiy asosga ega bo'lishi bilan birga, o'ziga xos lingvistik va struktur xususiyatlar bilan ham ajralib turadi. Ushbu tahlilning maqsadi tarbiyaviy mavzudagi o'zbek va tojik xalq maqollarining mazmuniy mushtarakligi va ularning ichki tuzilishidagi farqlarni qiyosiy o'rganishdan iborat. Bu jarayonda har bir maqolning leksik, sintaktik va semantik darajadagi struktur komponentlari alohida ko'rib chiqilib, ularning xalq pedagogikasidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Ushbu tahlil nafaqat ikki birodar xalq madaniyatining o'xshashliklarini, balki ularning til tafakkuridagi o'ziga xosliklarini ham chuqurroq anglashga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Paremiologiya sohaidagi izlanishlar paremiyalarning semantik, struktur-sintaktik va madaniy jihatlarini tahlil qilish orqali milliy til va madaniyat xususiyatlarini ochib beradi. Ilmiy ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri – bu maqol va matallarning sintaktik xususiyatlarini o'rganishdir. Jumladan, I.M.Balova (1999) qabardin tilidagi paremiyalar sintaksisini, A.Annanurov (1960) turkman tili paremiyalarining sintaktik o'ziga xosliklarini, P.G.Idrisova (2015) esa qumiqlik tilidagi maqol va matallar sintaksisini tadqiq etgan. G.A.Nabiullina (2002) tatar tilidagi maqollarda murakkab gapning sintaksisini, S.G.Giparov (1989) esa qirg'iz tilidagi paremiyalarning qismlari o'rtasidagi bog'lanish usullarini o'rganagan. Shuningdek, Y.A.Didenko (2001) rus maqollarida shart ma'nosining ifodalanish usullarini tahlil qilgan. Bu tadqiqotlar paremiyalarning qat'iy, barqaror grammatik qurilishini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy tahlil, grammatik qurilish, tipologik, tarixiy-qiyosiy, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Maqol va matallarning struktur-semantik tahlili ham keng tarqalgan. Z.U.Blyagoz (1997) adigey tilidagi paremiyalarning semantik va strukturaviy tahlilini amalga oshirgan. I.E.Savenkova (1989) zamonaviy rus tilidagi maqol va matallarning strukturasi va semantikasini, Y.F.Yefimov (1978) chuvash tilidagi paremiyalarning leksik-grammatik xususiyatlarini o'rgangan. S.G.Gadjieva (1995) lak tilidagi frazeologik birliklarning strukturaviy-semantik xususiyatlariga e'tibor qaratgan. A.Dandis (1978) paremiya strukturasi nazariyasini ishlab chiqqan. Bu ishlar paremiyalarning shakliy va mazmuniy jihatdan bir butunlikni tashkil etishini isbotlaydi.

Qiyosiy-sopopeik (chog'ishtirma) tadqiqotlar ham katta ahamiyatga ega. A.Borovix (2007) rus va ingliz tillaridagi paremiyalarda antonimik paradigmalarni struktur-semantik va kulturologik jihatdan tahlil qilgan. R.A.Maytiyeva (2011) dargin va ingliz tillaridagi maqol va matallarning struktur-semantik xususiyatlarini qiyosiy o'rgangan. V.V.Pavlov (2004) turk va chuvash maqollarining strukturasi va semantikasini solishtirma tahlil qilgan. F.D.Gasanova (2006) esa lezgin maqollarini ozarbayjon paremiyalari bilan qiyoslagan. Bunday tadqiqotlar turli tillardagi paremiyalarning umumiy va farqli jihatlari aniqlash, shuningdek, har bir xalqning o'ziga xos tafakkuri va dunyoqarashini tushunish imkonini beradi.

Zero, paremiologiya sohasidagi mavjud ilmiy adabiyotlar paremiyalarning tilning barqaror birliklari sifatida grammatik, semantik va etnomadaniy jihatdan chuqur o'rganilganligini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotlar turli xalqlarning maqol va matallarini tahlil qilish orqali ularning til xususiyatlari, milliy qadriyatlarini va dunyoqarashi haqida muhim ma'lumotlar beradi.

O'zbek xalq maqollarining sintaktik xususiyatlari X.Abdurahmonov ishlarida tadqiq etilgan[1]. Shuningdek, o'zbek va ingliz tilida turli konsept va mazmunli maqollarning

sintaktik-struktur xususiyatlari tadqiq etilgan ishlar e'tiborga molik.

Mazkur tadqiqotlarni o'rganish asosida quyidagilarni umumlashtirish mumkin. Maqollarning sintaktik tuzilishi, odatda, tugallangan gapdan iborat bo'ladi va ko'pincha ikki qismdan iborat bo'lib, turli grammatik konstruksiyalarni o'z ichiga olishi mumkin. Maqollar ko'pincha umumiy haqiqatlarni ifodalaydigan umumlashma shaxsli gaplar sifatida quriladi.

Maqollar sintaktik tuzilishining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

To'liqlik: maqollar odatda grammatik jihatdan tugallangan gap bo'lib, mukammal fikrni ifodalaydi.

Ikki qismlilik: ko'plab maqollar ma'no va/yoki qofiya jihatidan bir-biri bilan bog'langan ikki qismdan iborat bo'ladi.

Umumlashma shaxsli xususiyat: maqollar ko'pincha umumlashma shaxsli gaplar sifatida tuziladi, ya'ni harakat aniq bir subyektga emas, balki har qanday shaxs yoki shaxslar guruhiga tegishli bo'ladi.

Turli sintaktik konstruksiyalardan foydalanish: maqollarda oddiy va murakkab gaplar, bog'lovchili va bog'lovchisiz konstruksiyalar, shuningdek, gap bo'laklari o'rtasidagi turli aloqa turlari (teng bog'lanish, tobe bog'lanish) uchrashi mumkin.

Elliptik konstruksiyalar: ba'zi hollarda, qisqalik va ifodalilik uchun maqollarda elliptik gaplar qo'llanilishi mumkin, bunda gapning kontekstdan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklari tushirib qoldiriladi.

Troplarining mavjudligi: maqollar ko'pincha o'xshatish, metafora, jonlantirish, antiteza va giperbola kabi badiiy vositalardan foydalanadi, bular ham ularning sintaktik tuzilishiga ta'sir qiladi.

Bu xususiyatlarni jadvalda umumlashtiramiz (Qarang: 1-jadval).

Oddiy gap	Yetti o'lchab bir kes.
Bog'lovchisiz qo'shma gap	Quduqqa tupurma, suv ichishga to'g'ri keladi.
Shaxsi umumlashgan gap	Nima eksang, shuni o'rsan.
Elliptik gap	Ish biladigan ustadan qo'rqadi (bu yerda "har qanday" so'zi tushirilgan).
Zidlovchi bog'lovchili konstruksiya	Zarracha oltindir, ammo qimmatbahodir.
Qiyosiy ifodaga ega konstruksiya	"Qishloq onang emas, qishloq uying emas".

1-jadval. Maqollardagi sintaktik konstruksiyalarga misollar

Shunday qilib, maqollarning sintaktik tuzilishi xilma-xil bo'lib, uning maqsadi fikrni lo'nda, ifodali va umumlashma tarzda yetkazishdan iborat.

Turkiy xalqlar maqollari tadqiqi ham ko'pgina ishlarda kuzatiladi. Jumladan, qirg'iz xalq maqollarini tadqiq etgan G.Urusova bu birliklarning sintaktik xususiyatlarini shunday ta'riflaydi: "Qirg'iz xalqi og'zaki ijodining eng qimmatli namunalaridan biri – bu maqol va matallardir.

I.P.Xoshmuratova esa maqollarning sintaktik konstruksiyasi haqida shunday yozadi: "Nutqning tuzilishi ham antonimiyani yuzaga keltirishda ishtirok etishi mumkin. Maqol va matallarda bu hodisa juda yorqin ifodalanadi. Hatto maqolda antonimlar bo'lmagan taqdirda ham, narsalar, hodisalar, jarayonlarning qarama-qarshiligi turli sintaktik konstruksiyalar yordamida ko'rsatilishi mumkin. Qarama-qarshilikni ifodalashning bir necha turi mavjud: asliy qarama-qarshi munosabatlar; nomuvofiqlik semantikasiga ega qarama-qarshi munosabatlar; muqobil-qarama-qarshi munosabatlar; o'rin almashtiruvchi-qarama-qarshi munosabatlar; aniqlik kirituvchi-qarama-qarshi munosabatlar. Bu usullarning har biri maqol yoki matalda muayyan bog'lovchilar va bog'lovchi konstruksiyalarning qo'llanilishini belgilaydi. "Беда не по лесу ходит, а по людям" (Kulfat o'rmonda emas, odamlarda yuradi) maqolida asliy qarama-qarshi munosabatlar ifodalangan. Bu yerda leksik antonimlar yo'q, biroq "беда не по лесу ходит" / "беда ходит по людям" qarama-qarshiligi mavjud bo'lib, u "а" bog'lovchisi orqali ifodalangan"[2].

Demak, tarkibida leksik antonimlar bo'lmagan maqollar ham muayyan sintaktik vositalar yordamida qarama-qarshilik munosabatlarini ifodalashi mumkin. Struktura jihatidan bunday maqollar ikki qismga bo'lingan nutqni tashkil qiladi, bunda har bir qism boshqasiga qarama-qarshi shartni o'z ichiga oladi.

N.Ganiyeva maqol va matallarning sintaktik xususiyatlari tadqiqini quyidagicha tavsiflaydi: "Maqol va matallarning grammatik tuzilishi bir necha doimiy ravishda olimlar e'tiborini tortgan: A.V.Kunin, G.A.Nabiullina, I.A.Novikova kabi tadqiqotchilarning ishlarida o'rganish obyekti bo'lgan. I.A.Novikova ingliz tili matallarining struktur o'ziga xosligini ko'rib chiqqan. G.A.Nabiullina tatar tili misolida murakkab gap tuzilishiga ega maqollarning sintaktik qurilishini tadqiq qilgan. Professor A.V.Kunin esa ingliz tili maqollarining, xususan, sodda gap tuzilishiga ega maqollarning sintaktik strukturasi o'rgangan. V.L.Kaushanskayaning murakkab gaplar tasnifiga tayanib, ushbu maqolada ingliz va rus tillaridagi murakkab gap tuzilishiga ega maqol va matallarning sintaktik strukturasi taqdim etilgan hamda ularning sintaktik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan[3]. N.Ganiyevaning tahlilidan ko'rinadiki, turli tillarda maqol va matallarning sintaktik xususiyatlari kun tartibida bo'lib kelgan, bu esa maqollarning o'ziga xos sintaktik strukturasi mavjudligi va o'zbek tilida tarbiya kontentini qamrab olgan maqollar ham bu aspektda o'rganilishi lozimligini ko'rsatadi.

Ovar tili xalq maqollarining sintaktik xususiyatlari tadqiqotchisi Sh.Aliyeva tahlillarini quyidagicha umumlashtiradi: “Maqol va matallar tilidagi sodda gap modellari ikki tarkibli va bir tarkibli gaplarga bo'linadi, bunda ikki tarkibli gaplar soni bir tarkibli gaplarga nisbatan ustunlik qiladi. Paremiya (maqol va matal)lar tilidagi ikki tarkibli gaplarning turli modellari tarqalishi darajasi bilan farqlanadi. Sodda gaplarning o'ziga xos xususiyati – ularda sifatdash va ravishdoshlarning kesim vazifasida ishlatilishidir. Agar sifatdash kesim vazifasida avar tilida tez-tez uchrasa, ravishdoshning kesim vazifasida qo'llanilishi maqol va matallar sintaktik tuzilishining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bog'langan qo'shma gaplar shaklidagi maqol va matallar asosan ikki qismli bo'lib, ularda kesim qismlarining joylashuv tartibi qat'iydir. Bog'langan qo'shma gaplar orasida kesim qismlari orasida qarama-qarshilik munosabatlari mavjud bo'lgan paremiyalar ustunlik qiladi. Maqol va matallar tilidagi qo'shma gaplarning eng ko'p sonli guruhi ergashgan qo'shma gaplar bo'lib, ulardan keyin bog'lovchisiz qo'shma gaplar turadi”[4]. Sh.Aliyevaning fikriga ko'ra, ovar paremiyalari tilida murakkab tuzilishga ega qo'shma gaplar nisbatan kam. Ular tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqa va munosabatlarning o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi. Paremiyalardagi murakkab qo'shma gapning eng keng tarqalgan modeli – to'rt qismli qo'shma gap bo'lib, u bog'lovchisiz va ergashgan aloqaga ega, ikkita tuzilish-semantik blokdan (kompozision elementlardan) iborat; bunda ustunlik qiladigan aloqa – bog'lovchisiz aloqadir (gapning kesim qismlari asosan bir tarkibli va to'liqsiz konstruksiyalar bilan ifodalanadi).

U.N. Reshetnevaning xitoy tilidagi murakkab tuzilishli maqollarning sintaktik xususiyatlari haqidagi maqolasi xitoy paremiyalarining sintaktik tuzilishini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ularning o'ziga xos grammatik xususiyatlarga egaligi aniqlangan. Tadqiqotchi mavzuning dolzarbligini xitoy tilidagi murakkab gap tuzilishiga ega maqollarning yetarlicha o'rganilmagani bilan belgilaydi. Maqolaning maqsadi esa xitoy tili paremiologik fondidagi ergashgan qo'shma gaplarning sintaktik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu ish uchun material sifatida xitoy xalq naqllari to'plamidan uzluksiz tanlov usuli bilan ajratib olingan ergashgan aloqali xitoy maqollari xizmat qildi. Tadqiqot metodologiyasi tasvirlash va talqin qilish usullariga, tanlov usuliga, shuningdek, struktur-semantik, komponentli va kontekstual tahlilga tayanishni nazarda tutadi. Empirik materialni tadqiq qilish jarayonida shu narsa aniqlanganki, nutqning tugallangan birligi sifatida maqollar uchun murakkab gap tarkibidagi kesim qismlarining struktur xilmaxilligi xosdir. Ular orasida shart ma'nosini anglatuvchi murakkab gaplar eng ko'p sonli hisoblanadi. Yozma nutq uchun xos bo'lgan ba'zi bog'lovchi so'zlar og'zaki xalq iboralarda qo'llanilmaydi. Harakat subyekting yo'qligi maqollarning umumiy mazmunga ega ekanini, ularning turli manzilli yoki vaqtga yo'naltirilganligini ta'kidlaydi[5].

N.Axmedova tojik, rus, ingliz xalq maqollarining sintaktik xususiyatlarini qiyosiy aspektda tahlil qilib, quyidagi xulosalarga keladi: “Tojik va ingliz tillaridagi maqol va matallar

mustaqil badiiy janrlardan biri bo'lib, nutqda badiiy ifodaning turli xususiyatlariga ega. Maqol va matallar o'rganilayotgan tillarda fikrni aniq, ta'sirchan va obrazli yetkazish uchun xizmat qiladi. Qiyoslanayotgan tillardagi maqol va matallar o'rtasidagi to'liq ekvivalentlik tez-tez uchraydi, shu sababli tojik va ingliz tillaridagi to'liq bo'lmagan ekvivalentlarga ega maqol va matallar eng kam sonli guruhi tashkil etadi. Qiyoslanayotgan tillardagi maqollarda predmet obrazlari turli xil badiiy tasvirlash vositalari, masalan, tasvirlash, qiyoslash, kinoya, metafora, allegoriya va boshqalar orqali ifodalanadi. Qiyoslanayotgan tillardagi xalq maqollarining sintaktik va semantik xususiyatlari tahliliga bag'ishlangan maqolada maqolada tojik, rus va ingliz tillaridagi yuklamalarning semantik va sintaktik xususiyatlari hamda yuklamalarning ingliz va tojik tillarida matn shakllantirishdagi o'zni masalasi ko'rib chiqiladi.

O'zbek va tojik xalq maqollarining struktur o'xshashligi. O'zbek va tojik xalq maqollarining tuzilishida o'xshashlikko'p kuzatiladi. Buning asosiy sababi ikki xalqning tarixiy, madaniy va lisoniy olamining yaqinligidir. Ularning aksariyatida o'xshash leksik birlik, grammatik qurilma va sintaktik strukturalar uchraydi. Masalan, ikki tilda ham maqollar ko'pincha qisqa, lo'nda va ritmik tuzilishga ega. Ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin. Qisqalik va lo'ndalik: ikki xalq maqollari ham bir fikrni qisqa, ta'sirchan tarzda ifodalaydi. Masalan, o'zbekchada “Mehnatning rohati bor”, tojikchada esa “Zahmat zahmati nest, rohat rohatist” kabi. Grammatik parallellik: Maqollarda fe'l, ot va sifat kabi so'z turkumlarining joylashishi va grammatik shakllari ko'pincha bir-biriga mos keladi. Masalan, “Do'st kulfatda bilinadi” o'zbek maqoli tojikchada “Dyst dar byron ma'lum ast” kabi. Sintaktik tuzilish: ko'pgina maqollar “agar-unda”, “kim-shu” kabi shart va natija munosabatlariga asoslangan murakkab gap tuzilishiga ega. Masalan, “Og'ilga sigir solmasang, ombor to'lmas” (o'zbekcha) va “Agar gov ba xona bisyor shavad, anbor pur meshavad” (tojikcha) maqollari ikkala tilda ham o'xshash sintaktik qolipga ega.

Xulosa va takliflar. Maqol ko'pincha og'zaki nutqda qo'llaniladi. Odamlar biror voqeaga nisbatan o'z fikrlarini isbotlash uchun maqollardan foydalanadilar. U bilan o'z fikrlarini mustahkamlaydilar, isbotlaydilar. Ammo og'zaki nutqda qo'llaniladigan gaplardan farqi shundaki, maqol va matallar doimiy kombinatsion xususiyatga ega. Chunki og'zaki nutqdagi gaplar muayyan shartga ko'ra qayta tuzilmaydi, balki tayyor holda qo'llaniladi, shartga ko'ra yangidan shakllantirilmaydi”. Tadqiqotchi shu bilan birga maqol va matallarning sintaktik xususiyatlarini ham tavsiflaydi. G.Urusovanning fikriga ko'ra, maqol va matallardagi murakkab gaplar sodda gaplarga qaraganda miqdoran ustunlik qiladi. Chunki kuzatish va tajribalar davomida odamlar nafaqat hayot yoki jamiyatdagi ahohida hodisalarning tabiatini, ichki xususiyatlarini kuzatishgan, balki ularning boshqa hodisalar bilan ko'p qirrali bog'liqligini, o'xshashligini va farqini ham ko'ra olishgan. Shu sababdan maqollar ko'pincha ikkita obyektini o'z ichiga olib, murakkab gapni hosil qiladi. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, qirg'iz maqollarida egasiz murakkab gaplar juda tez-tez qo'llaniladi”[6].

ADABIYOTLAR

1. Абдурахманов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1964. – 27 с.; Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества. Автореф. дисс. доктора филол. наук. Ташкент, 1977. – 48 с.
2. Хошмуратова И.П., Машарипова С.Т. Синтаксические конструкции пословиц и поговорок с использованием противительных союзов // Символ науки. 2023. №12-1-2.
3. Ганиева Р.Р. Синтаксические особенности пословиц и поговорок со структурой сложного предложения, характеризующих болезнь - здоровье, в английском и русском языках // Вестник ЧелГУ. 2020. №7 (441).
4. Алиева Ш.З. Лексические и синтаксические особенности пословиц и поговорок аварского языка. Диссер. кандидат наук.– Махачкала, 2016. – 155 с.
5. Решетнёва У.Н. Синтаксические особенности пословиц со структурой сложноподчиненного предложения в китайском языке. Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2024;23(4):43-54.
6. Урусова Г.Б. Синтаксическая структура пословиц в киргизском и других языках алтайской семьи // Бюллетень науки и практики. 2021. №12.